

Ако тази беседа се стори някому твърде дълга, за да се изчете наведнъж, тя може да се раздели на шест части. В първата читателят ще намери различни съображения, отнасящи се до науките; във втората — основните правила на метода, които авторът е издирил; в третата — някои от нравствените правила, които той извлича от този метод; в четвъртата — доводите, чрез които той доказва съществуването на бога и на човешката душа, представляващи основите на неговата метафизика; в петата — последователното изложение на въпросите на физиката, които той е изследвал, и в частност обяснението на движението на сърцето и на някои трудни въпроси, спадащи към медицината, а след това също и разликата между нашата душа и душата на животните; и в последната — какво авторът смята за необходимо, за да напреднем още повече в изследването на природата, както и причините, които са го накарали да пише.

Ч а с т п ъ р в а

Съображения относно науките

От всичко на света здравият смисъл е разпределен най-справедливо; защото всеки се смята тъй щедро надарен с него, че дори онези, които най-трудно се задоволяват във всяко друго отношение, обикновено не искат повече здрав смисъл, отколкото имат. Невероятно е да се лъжат всички, които мислят така. Това по-скоро свидетелствува, че способността да съдим правилно и да различаваме истината от неистината, която собствено наричаме здрав смисъл или разум, е по природа еднаква у всички хора, а също, че нашите мнения се различават не защото едни хора са по-разумни от други, а само защото насочваме мислите си по различни пътища и не обръщаме внимание на едни и същи неща. Понеже не е достатъчно да имаш добър ум, а главно то е добре да го прилагаш. Най-великите души са способни както на най-големи пороци, така и на най-висши добродетели.

Онези, които вървят много бавно, но винаги следват правия път, могат да направят много повече от други, които тичат, но се отдалечават от него.

Що се отнася до мен, никога не съм си въобразявал, че моят ум²⁸ е с нещо по-съвършен от този на обикновените хора и даже често съм пожелавал мисълта ми да е така бърза или въображението — така ясно и отчетливо, или паметта ми — така богата и будна, както у някои хора. А освен тези не зная други качества, които да служат за усъвършенствуване на ума, защото, доколкото единствено разумът или разсъдъкът ни отличава от животните и ни прави човеци, искам да вярвам, че у всеки той е налице изцяло, и да следвам по този въпрос общото мнение на философите²⁹, за повече или по-малко може да се говори само по отношение на *акциденциите*, но не и по отношение на *формите* или природите на *индивидите* от един и същ вид.³⁰

Но аз не ще се побоя да кажа, че се смятам за много щастлив, понеже още от младини попаднах на пътища, които ме доведоха до съображения и правила, от които съставих един метод. Струва ми се, че с негова помощ мога постепенно да увеличавам познанията си и малко по малко да ги издигна до най-високото равнище, до което ще им позволят да стигнат посредствеността на моя ум и краткостта на живота ми. Защото благодарение на този метод аз вече набрах такива плодове, че макар, когато съдя за самия себе си, да се стремя винаги да бъда по-екоро недоверчив, отколкото самомнителен, а когато гледам философски на постъпките и делата на хората, те почти всички да ми изглеждат суетни и безполезни, все пак не мога да не изпитвам огромно задоволство от напредъка, който мисля, че вече съм постигнал в търсенето на истината, и да не храня същите надежди за бъдещето. И ако сред чисто човешките занятия³¹ има някое действително добро и важно, смая да вярвам, че това е именно занятието, което си избрах.

Възможно е обаче да се лъжа и да вземам за злато и за диаманти онова, което може би е само малко мед и стъкло. Зная колко сме склонни да се самоизмамваме по отношение на нещата, които засягат самите нас, и колко подозрителни трябва да ни изглеждат съжденията на нашите приятели, когато са в наша полза. Но

в тази беседа с удоволствие ще покажа пътищата, които следвах, като представя живота си като на картина. А аз, като разбера от хорската мътва какви са мненията за тях, ще прибавя едно ново средство за поука към онези, с които съм навикнал да си служа.

Така че аз не възнамерявам да преподавам тук метода, който всеки трябва да следва, за да ръководи правилно своя разум, а само да покажа по какъв начин аз съм се старал да ръководя своя разум. Тези, които си наумят да дават предписания, трябва да смятат себе си за по-изкусни от онези, на които ги дават, и ако допуснат и най-малката грешка, те следва да бъдат порицани. Но тъй като аз предлагам това съчинение само като история³² или ако предпочитате, като приказка³³, където наред с някои примери, достойни за подражание, ще се намерят може би и много други, които с пълно право няма да бъдат следвани, надявам се, че то ще бъде полезно за някои хора, без да бъде вредно за никого, и че всички ще ми бъдат благодарни за моята откровеност.

Още от дете аз бях закърмен с науките³⁴ и понеже ми внушаваха, че чрез тях може да се придобие ясно и сигурно познание за всичко полезно в живота, имах извънредно голямо желание да ги изуча. Но щом завърших курса на обучение, в края на който човек обикновено бива приет в редовете на учените, аз напълно промених мнението си. Измъчваха ме толкова съмнения и заблуди, че ми се струваше, че усилията да се уча ми бяха донесли само една полза, а именно все повече бях откривал своето невежество. А при това аз учех в едно от най-прочутите училища в Европа и мислех, че ако някъде по света има учени мъже, те трябва да се намират именно в него. Тук бях изучил всичко, което учеха и другите, и като не се задоволявах с преподаваните науки, дори бях прегледал всички попаднали ми под ръка книги, които се занимаваха с науки, смятани за най-любопитни³⁵ и най-редки. При това знаех какво мнение имаха другите за мен и не виждах ни най-малко те да ме поставят по-долу от моите съученици, макар между тях да имаше вече няколко, които бяха определени за бъдещи заместници на нашите учители. И, най-после, нашият век ми се струваше така цветущ, така

богат на големи умове, както никой от предишните. Ето защо се осмелявах да съдя за другите по себе си и да мисля, че в света няма такова учение, каквото отначало ми бяха внушили да очаквам.

Въпреки това обаче аз продължавах да ценя упражненията, с които се занимават в училищата. Аз съзнавах, че езиците, изучавани в тях,³⁶ са необходими за разбиране на древните книги; че прелестните измислици събуждат ума; че паметните дела, описани в историята, го възвисяват и ако се четат разумно, помагат за формирането на разсъдъка; че четенето на хубавите книги е като разговор с най-блестящо надарените хора на миналото, които са техни автори, и дори един предварително подготвен разговор, в който те ни разкриват само най-добрите си мисли; че красноречието притежава несравнима сила и красота; че поезията има завладяваща прелест и сладост; че в математиката има твърде изкусни открития, които могат да бъдат много полезни както за задоволяване на любознателните, така и за улесняване на всички занаяти и за намаляване труда на хората; че съчиненията върху нравствеността съдържат много полезни поучения и подтикват към добродетелност; че теологията учи как да достигнем царството небесно; че философията ни дава възможност да говорим правдоподобно за всякакви неща и да предизвикаме възхищение у по-малко знаещите; че юриспруденцията, медицината и останалите науки³⁷ носят почести и богатства на онези, които се занимават с тях; и най-после, че е добре да сме запознати с всички науки — дори и с най-суеверните и най-лъжливите, — за да разберем истинската им стойност и да не се поддаваме на тяхната измама.

Но струваше ми се, че вече съм отделил достатъчно време на езиците и дори на четенето на древни книги и на техните истории и измислици. Защото да разговарям с писатели от миналите векове е почти същото, както да пътуваш. Добре е да знаем някои неща за нравите на различни народи, за да можем да съдим по-трезво за нашите и да не мислим, че всичко противно на нашите обичаи е смешно и неразумно, както имат навика да правят онези, които нищо не са видели. Но когато човек употребява много време за пътуване, накрая се

отчуждава от собствената си страна, а когато проявява прекалено голям интерес към нещата, станали в миналите векове, обикновено остава твърде неосведомен за онова, което се върши в сегашния. Освен това приказките карат хората да си представят като възможни редица събития, които съвсем не са такива, а и най-достоверните исторически описания, дори и да не променят и да не пресилват значението на нещата, за да ги направят по-достойни за четене, почти винаги пропускат ако не друго, то поне най-долните и най-безславните обстоятелства. Именно поради това останалото не изглежда такова, каквото е в действителност, и онези, които съобразяват поведението си с извличаните оттам примери, могат да изпаднат в чудатостите на рицарите от нашите романи и да започнат да кроят планове, надвишаващи силите им.

Аз високо ценях красноречието и бях влюбен в поезията, но смятах, че и двете са по-скоро дарба на ума, отколкото плод на ученето. Хората, които разсъждават най-здраво и най-добре подреждат мислите си, за да ги направят ясни и разбираеми, винаги най-добре могат да ви убедят в своите предложения, макар и да говорят на долюбретонски и никога да не са изучавали реторика. А ония, които създават най-приятни измислици и умеят да ги изразяват най-цветисто и най-нежно, непременно ще бъдат най-добри поети, макар и да не познават поетическото изкуство.

Особено ми харесваше математиката заради сигурността и очевидността на нейните доводи. Но тогава аз все още не виждах истинското ѝ приложение и като мислех, че тя служи само на техническите изкуства, учудвах се защо, след като тя има такива здрави и твърди основи, досега върху нея не е било изградено нищо по-възвишено. И, обратно, писанията на древните езичници аз сравнявах с твърде великолепни и пищни дворци, построени само върху пясък и кал. Те превъзнасят добродетелите и ги представят за най-ценното от всичко на света, но недостатъчно ни учат как да ги разпознаваме и често онова, което наричат с толкова красивото име «добродетел», е само безчувственост, гордост, отчаяние или отцеубийство.

Аз благоговеех пред нашата теология и исках като

всички други да достигна царството небесно. Но като разбрах, и то съвсем сигурно, че пътят към него е открит не по-малко за най-невежите, отколкото за най-учените и че откровенията, които водят към небето, надвишават нашия разум, аз не се осмелих да ги подложя на преценката на моите слаби разсъждения и смятах, че за да се наеме човек да ги проучи и да успее в това, той трябва да получи някаква необикновена подкрепа от небето и да бъде нещо повече от човек.

За философията³⁸ ще кажа само едно: като виждах, че макар тя да е била разработвана в продължение на много векове от най-превъзходни умове, в нея все още няма нищо, което да не е спорно и следователно съмнително, аз не бях достатъчно самонадеян, за да разчитам на по-голям успех от останалите. А като имах пред вид колко много и различни мнения, поддържани от учени хора, може да съществуват в нея по един и същ въпрос, смятах едва ли не за погрешно всичко, което беше само правдоподобно.

По-нататък, що се отнася до останалите науки, доколкото те заемствуват своите начала от философията, аз смятах, че нищо здраво не може да се изгради върху толкова слаби основи. И нито почестите, нито печалбите, които те обещаваха, не бяха достатъчни, за да ме накарат да ги изучавам. Защото, слава богу, моето положение не ме принуждаваше да правя от науката занаят с цел да осигуря имотното си състояние. И макар да не си давах вид на човек, презиращ славата, както правят циниците, аз отдавах твърде малко значение на онази, която можех да придобия без никакво право. Най-последно, що се отнася до лошите учения³⁹, мислех, че вече знаех достатъчно добре какво струват те, за да не бъда подмамен нито от обещанията на някой алхимик, нито от предсказанията на някой астролог, нито от лъжите на някой магьосник, нито от фокусите и хвалбите на когото и да било от ония, които се хвалят, че знаят повече, отколкото знаят в действителност.

Ето защо веднага щом възрастта ми позволи да се освободя от опеката на моите преподаватели, аз изоставих изцяло изучаването на хуманитарните науки (*l'étude des lettres*). И като реших да не търся вече никаква друга наука освен тази, която бих могъл да на-

меря в самия себе си или пък в голямата книга на света, останалата част от младостта си използвах, за да пътувам, да видя разни дворове и армии, да общувам с хора с различни характери и различно обществено положение, да натрупам разнообразен опит, да изпитам себе си в срещите, които съдбата ми предложи, и навсякъде така да размишлявам върху разкриващите се пред мен неща, че да извлека от това някаква полза. Защото струваше ми се, че бих могъл да намеря много повече истина в разсъжденията на всеки един относно онези дела, които са важни за него и чийто изход скоро след това сигурно ще го накаже, ако е съдил погрешно, отколкото в кабинетните разсъждения на един книжен учен, отнасящи се до безполезни спекулации, единственият резултат от които е, че той може би ще се перчи с тях толкова повече, колкото по-далеч те стоят от здравия смисъл, защото в стремежа си да ги направи правдоподобни, той ще употреби повече ум и изкусност. А аз винаги съм имал извънредно голямо желание да се науча да различавам истината от неистината, за да имам ясен поглед върху постъпките си и да вървя уверено в този живот.

Вярно е, че докато само наблюдавах нравите на другите хора, аз не намерих нищо, което да ми внуши увереност, и забелязах в тях почти такова голямо разнообразие, каквото преди това бях установил в мненията на философите. По такъв начин най-голямата полза, която извлякох, бе тази, че се научих да не вярвам прекалено твърдо на онова, което ми е било внушено само чрез пример и обичай, понеже виждах как много неща, които ни изглеждат крайно необичайни и смешни, все пак се приемат и одобряват от други велики народи. Така постепенно се отърсвах от много заблуди, които могат да затъмнят нашата природна светлина и да ни направят по-малко способни да се вслушваме в гласа на разума. Но след като употребих няколко години да уча по този начин от книгата на света и се стремях да придобия известен опит, един ден реших да изуча също така и себе си и да използвам всичките си умствени сили, за да избира пътищата, които трябва да следвам. Струва ми се, че това ми се удаде много по-добре, отколкото ако не бях се отдалечавал никога от страната си или от книгите си.

Част втора

Главни правила
на метода

По онова време се намирах в Германия, където бях отишъл във връзка с войната⁴⁰, която там все още не е завършила. Като се връщах във войската от коронасването на императора⁴¹, началото на зимата ме задържа в едно място⁴², където, не намирайки никакви занимателни събеседници и лишен за щастие от всякакви грижи и страсти, които да ме смущават, аз стоях по цял ден затворен в топлата стая и имах достатъчно свободно време да се отдам на размишления. Една от първите ми мисли беше, че много често произведенията, съставени от много части и изработени от различни майстори, не са така съвършени, както онези, върху които е работил само един. Така ние виждаме, че сгради, които са започвани и завършвани от един и същ архитект, обикновено са по-красиви и по-добре устроени от сградите, които няколко архитекти са се опитали да преправят, като са използвали стари стени, строени с друга цел. Също така онези стари селища, които в началото са били само малки градчета, а с течение на времето са станали големи градове, обикновено са толкова зле оразмерени в сравнение с укрепените градове, които инженерът по свое усмотрение разчертава на равно място, че макар при разглеждане на техните сгради всяка поотделно в тях често пъти да намираме не по-малко или дори повече изкуство, отколкото в сградите на крепостите, все пак като гледа човек как те са разположени — тук голямо здание, там малко — и как от това улици стават криви и неравни, би казал, че по-скоро случайността, а не волята на хора, надарени с разум, ги е разположила така. Обаче ако вземем пред вид, че винаги е имало длъжностни лица, натоварени да се грижат за частните постройки, така че те да придават красив вид на града, ще трябва да признаем, че е трудно да направим нещо напълно завършено, когато работим само върху чужди произведения. По същия начин си представях, че народите, които в миналото са били

полудиви и са се цивилизовали постепенно, като са били принудени да създават своите закони единствено от неудобствата, пораждани от престъпленията и крамолиците, не могат да се радват на такъв добър обществен ред, както онези народи, които още от самото начало на обединяването си са спазвали разпоредбите на някой мъдър законодател. Също така съвсем очевидно е, че истинската религия, чиито предписания сам бог е създал, трябва да бъде несравнимо по-добре уредена от всички останали. А ако става дума за човешките дела, мисля, че Спарта е била някога тъй цветуща не защото всеки нейн закон, взет поотделно, е бил добър, толкова повече, че много от тези закони са били твърде странни и дори противни на добрите нрави, а защото всички те са били насочени към една и съща цел, понеже са били измислени от един-единствен човек⁴³. Също така си мислех, че понеже книжните науки или поне онези от тях, чиито доводи са само вероятни и които не разполагат с никакви доказателства, са се образували и са нараствали постепенно от мненията на много и различни лица, те не са така близо до истината, както простите разсъждения, които един здравомислещ човек може да направи естествено относно нещата, с които се сблъсква. Освен това мислех, че всички сме били деца, преди да станем възрастни, и следователно дълго време е трябвало да се ръководим от желанията си и от нашите наставници, които често са си противоречали, и както едните, така и другите може би не винаги са ни давали най-добри съвети. Затова почти не е възможно нашите съждения да бъдат така чисти и здрави, каквито биха били, ако бяхме използвали напълно нашия разум още от раждането си и винаги се ръководехме само от него.

Вярно е, че не е имало случай да съборят всички къщи на един град с единствената цел да ги построят по друг начин и да направят улиците по-красиви. Но затова пък виждаме как мнозина събарят къщите си, за да ги построят отново, а понякога са дори принудени да сторят това, когато къщите им заплашват да рухнат сами и основите им не са достатъчно здрави. Този пример ме убеди, че наистина не би било разумно, ако едно частно лице замисли да преобразува държавата, като промени в нея всичко из основи и я събори с цел да я

издигне отново или поиска да преобразува всички науки или установения в училищата ред на тяхното преподаване. Обаче що се отнася до всички мнения, които дотогава бях приемал за верни, най-доброто, което можех да направя, бе веднъж завинаги да престана да вярвам в тях, за да поставя впоследствие на тяхно място или други по-добри, или пък същите, но след като съм ги проверил с помощта на разума. Бях твърдо убеден, че по този начин ще успея да ръководя живота си много по-добре, отколкото ако градях само върху стари основи и се опирах единствено на ония начала, които бях възприел на младини, без никога да съм проверил дали са верни. Защото, въпреки че виждах в това различни трудности, те все пак съвсем не бяха непреодолими и не можеха да се сравняват с трудностите, свързани с преобразуването и на най-дребните неща, отнасящи се до обществото. Веднъж повалени, тези грамадни тела много трудно могат да бъдат изправени отново и е мъчно дори да се закрепят, ако бъдат разклатени, а падането им е винаги много тежко. Що се отнася до техните недостатъци, ако имат такива — а че много от тях имат недостатъци, в това достатъчно ни убеждава самото им разнообразие, — практиката без съмнение силно ги е смекчила и дори неусетно е избягнала или поправила много от тях, в което не бихме могли да успеем толкова само с благоразумие. Най-после, недостатъците им почти винаги се понасят по-лесно, отколкото тяхното изменение. По същия начин големите пътища, които извиват между планините, от дългото използване постепенно стават така равни и удобни, че е много по-добре да вървим по тях, вместо да тръгнем направо, като се катерим по скалите и се спускаме до дъното на пропастите.

Ето защо аз в никакъв случай не одобрявам свадливия и неспокоен нрав на онези, които без нито по своя произход, нито по положението си да са призвани да ръководят обществените дела, непрекъснато имат на ум някакво ново преобразование. И ако смятах, че в това съчинение се съдържа дори и най-малкото нещо, което би дало основание да ме заподозрат в подобна лудост, бих се огорчил много, че съм допуснал то да бъде публикувано. Моето намерение никога не е оти-

вало по-далеч от това, да се опитам да преустрою собствените си мисли и да градя върху терен, който изцяло ми принадлежи. И ако ви показвам тук образец от моя труд, тъй като той доста ми хареса, това не означава, че искам да съветвам когото и да било да му подражава. Ония, които бог по-щедро е дарил с милостта си, ще имат може би по-възвишени намерения, но аз се боя, че моето и без това ще се стори на мнозина прекалено дръзко. Самото решение да се отърсим от всички мнения, които преди това сме приели за верни, не е пример, който всеки трябва да следва. Светът почти изцяло е съставен от два вида умове, за които моето намерение е съвсем неподходящо. Това са, от една страна, ония, които се смятат за по-способни, отколкото са в действителност, поради което не могат да се въздържат от прибързани съждения и нямат достатъчно търпение, за да разсъждават винаги в установен ред. Затова, ако такива хора си позволят веднъж да се усъмнят във възприетите от тях начала и да се отклонят от общия път, те никога не биха могли да следват пътеката, по която трябва да тръгнем, за да вървим по-направо, и биха останали заблудени за цял живот. И, от друга страна, това са ония, които са достатъчно разумни или скромни, за да преценят, че са по-малко способни да различат истината от неистината в сравнение с други, от които могат да бъдат поучавани. Затова те трябва да се задоволят по-скоро да следват мненията на последните, вместо сами да търсят по-добри.

Що се отнася до мене, аз, разбира се, щях да бъда между вторите, ако бях имал само един учител или ако не знаех за различията, които съществуват открай време между мненията и на най-учените. Но още в колежа аз разбрах, че не би могло да се измисли нещо толкова странно и невероятно, което да не е било вече изказано от някой философ. А по-късно, по време на пътуванията си, открих, че хората, чиито понятия твърде много противоречат на нашите, не са поради тази причина варвари, нито диваци и мнозина от тях са разумни колкото нас и даже повече. След това установих до каква степен един и същ човек с един и същ ум, отгледан от най-ранно детство между французи или немци, ще бъде различен от онова, което би станал, ако бе живял непре-

късната между китайци или между канибали. И дори в модата на облеклото ни едно и също нещо, което ни се харесвало преди десет години и може би отново ще ни хареса, преди да са изтекли десет години, сега ни се струва екстравагантно и смешно. Така че навикът и примерът ни убеждават много повече от което и да било точно познание. Но, от друга страна, като имах предвид, че мнозинството на гласовете няма никаква стойност като доказателство за истини, които трудно се откриват, понеже много по-голяма е вероятността да ги открие самичък един човек, отколкото цял народ, аз не можех да избира никого, чиито мнения да ми се сторят за предпочитане пред мненията на другите, и се видях някак си принуден да поема сам своето ръководство.

Но като човек, който върви сам в мрака, аз реших да се движа тъй бавно и да бъда така предпазлив във всичко, че дори и да напредвам съвсем малко, поне да съм предпазен от падане. Аз даже не исках да започна с пълното отхвърляне на което и да било от мненията, които бяха успели да спечелят в миналото доверието ми, без да са ми били представени от разума, преди да съм употребил достатъчно време, за да съставя плана на предприеманото от мен дело и да издира истинския метод, чрез който да стигна до познание на всички неща, достъпни за моя ум.

На младини от философията бях изучавал малко логика, а от математиката — анализа на геометрите и алгебра — три изкуства или науки, които трябваше като че ли да подпомогнат с нещо моето намерение. Но като ги проучих, забелязах, че в логиката силогизмите и по-голямата част от останалите ѝ правила служат по-скоро да обясним на другите онова, което знаем, или даже, какъвто е случаят с изкуството на Лулий⁴⁴, да говорим, без да разсъждаваме, за неща, които не знаем, вместо да ги изучим. И въпреки че логиката наистина съдържа редица напълно верни и много добри предписания, между тях са примесени толкова други, които са вредни или излишни, че да бъдат отделени едните от другите е почти толкова трудно, колкото да видим една Диана или Минерва в още необработен къс мрамор. Що се касае до анализа на древните и до съвременната ал-

гебра, те освен че се отнасят само до твърде отвлечени и очевидно безполезни въпроси, но първият винаги така се ограничава с разглеждане на фигури, че не може да упражнява разсъдка, без да преумори въображението, а във втората до такава степен робуват на известни правила и знаци, че са я превърнали в объркано и неясно изкуство, което затруднява ума, вместо в наука, която да го развива. Ето защо реших, че трябва да се потърси някакъв друг метод, който да съдържа предимствата на горните три, но същевременно да бъде свободен от техните недостатъци. И тъй както многобройните закони често пъти се използват за намиране извинения за пороците, поради което една държава е много по-добре уредена, когато има малко на брой, но строго спазвани закони, по същия начин сметнах, че вместо многото правила, съставляващи логиката, ще ми бъдат достатъчни следните четири, стига да реша да ги спазвам твърдо и неотстъпно без никакво изключение:

Първото правило беше никога да не приемам за вярно нищо, за което не знам с очевидност, че то е такова, т. е. да избягвам старателно прибързаността и предубедеността и да включвам в съжденията си само онова, което би се представило на ума ми така ясно и отчетливо, че да нямам никакъв повод да го поставям под съмнение.

Второто — да разделям всяка една от проучваните трудности⁴⁵ на толкова части, на колкото е възможно и необходимо, за да ги разреши по-добре.

Третото — да спазвам винаги ред в мислите си, като започвам от най-простите и най-лесните за познаване предмети, за да се изкача малко по малко като по стъпала до познанието на най-сложните, и като приемам, че има ред дори и между ония, които естествено не се предхождат един друг.

И последното — да правя навсякъде толкова пълни изброявания и такива общи прегледи, че да бъда уверен, че нищо не съм пропуснал.

Дългите вериги от съвсем прости и лесни доводи, с които обикновено си служат геометрите, за да стигнат до своите най-трудни доказателства, ме бяха навели на мисълта, че всички неща, които могат да станат обект на човешкото познание, се намират в една и съща пос-

ледователност. Затова, стига само да се въздържа да приемаме за вярно онова, което е невярно и да спазваме винаги реда, в който нещата трябва да се извличат едно от друго, не може да има неща толкова отдалечени, че в края на краищата да не можем да ги стигнем, нито така скрити, че да не ги открием. Не ми беше много трудно да издира с кои неща следва да се започне, понеже знаех, че това трябва да бъдат най-простите и най-лесните за познаване. И като имах пред вид, че между всички, които преди това бяха търсили истината в науките, единствени математиците бяха успели да намерят някои доказателства, т. е. сигурни и очевидни доводи, аз не се съмнявах ни най-малко, че трябва да започна със същите неща, които и те са проучвали, макар да не очаквах от това някаква друга полза освен тази, че те ще привикнат моя ум да се храни с истини и да не се задоволява с лъжливи доводи. Обаче нямах намерение да се опитам да изуча всички отделни науки, които обикновено наричат математика. При това, като виждах, че макар техните предмети да са различни, всички те се съгласуват в това, че изследват само различните съотношения или пропорции между предметите, аз сметнах, че е по-добре да проуча само тези съотношения изобщо, като предполагам, че са налице единствено в онези предмети, които биха ми помогнали по-лесно да ги позная, без ни най-малко да ги ограничавам до тях, за да мога после толкова по-добре да ги прилагам към всички предмети, на които биха подходжали. След това съобразих, че за да позная тези отношения, ще трябва понякога да ги разглеждам всяко поотделно, а понякога само да ги помня или да ги разглеждам по няколко наведнъж. Затова реших, че за да ги проуча по-добре поотделно, трябва да ги представя като линии, понеже не намирах нищо по-просто, нито по-отчетливо за въображението и за сетивата си. Но за да ги запамеля или да ги обхвамя по няколко наведнъж, трябва да ги изразя с някакви възможно най-кратки знаци. По този начин щях да заема най-доброто от геометричния анализ и от алгебрата и да изправя всички недостатъци на единия чрез другата.

И действително смея да кажа, че точното спазване на избраните от мен малко на брой правила така ме

улесни при изясняването на всички въпроси на тези две науки, че като започнах от най-простите и най-общите въпроси и всяка откривана от мен истина използвах като правило, за да откроя други истини, в продължение на два или три месеца аз не само се справих с много проблеми, които преди това смятах за извънредно трудни, но накрая ми се стори, че съм в състояние да определя чрез какви средства и до каква степен могат да бъдат решени дори непознати на мен проблеми. Това може би няма да ви накара да ме сметнете за прекалено суетен, ако вземете под внимание, че за всяко нещо има само една истина и че който я открие, знае за него толкова, колкото може да се знае. Например едно дете, което е учило аритметика, след като извърши едно събиране, следвайки нейните правила, може да бъде сигурно, че е намерило по отношение на търсения сбор всичко, което човешкият ум би могъл да установи. Защото методът, който ни учи да следваме истинския ред и да изброяваме точно всички обстоятелства на изучавания предмет, съдържа всичко, което дава сигурност на аритметичните правила.

Но в този метод най-много ме задоволяваше увереността, че благодарение на него аз във всичко ще ползувам разума си ако не съвършено, то по най-добрия начин, който ми е по силите. Освен това, като го прилагам, аз чувствах как умът ми постепенно свиква да схваща по-ясно и по-отчетливо своите обекти и макар да не бях го подчинил на някоя частна материя, аз разчитах, че ще мога да го прилагам със същия успех към трудностите на другите науки, както бях направил с тези на алгебрата. Това не значи, че бих се осмелил да се заема веднага с изследването на всички науки, на които бих се натъкнал, понеже това би противоречало на реда, предписан от метода. Но като имах пред вид, че всички начала на науките трябва да бъдат почерпани от философията, в която аз все още не бях открил никакви сигурни начала, сметнах, че преди всичко трябва да се постарая да установя такива в нея. А тъй като това е най-важното нещо на света, при което най-старателно трябва да се пазим от прибързаност и предубеденост, аз по никой начин не трябваше да се заемам със завършването му, докато не достигна една много по-зряла въз-

раст, отколкото двадесет и три години, на колкото бях тогава, и докато преди това не употребя много време, за да се подготвя за тази задача, като изкоренявам от ума си всички придобити по-рано лоши мнения и същевременно набирам повече опит, който после да послужи като материал за моите разсъждения, и като се упражнявам непрекъснато в приетия от мен метод, така че все повече да укрепвам в него.

Ч а с т т р е т а

Някои правила на морала, извлечен от този метод

И, най-после, тъй както не е достатъчно, когато започваш да преустройваш жилището, в което живееш, да го събориш и да намериш материали и архитекти или сам да се упражняваш в архитектура и да имаш освен това грижливо начертан план, а е необходимо да си се снабдил и с някакво друго жилище, в което да се настаниш удобно по време на строежа, по същия начин, за да не остана нерешителен в действията си тогава, когато моят разум би ме принуждавал да бъда такъв в съжденията си, и за да не престана през това време да живея колкото се може по-щастливо, създадох си временен морал, състоящ се само от три или четири правила, които съм готов да ви съобщя:

Първото беше да се подчинявам на законите и на обичаите на моята страна, като запазвам неотстъпно вярата, в която по божия милост бях възпитан още от дете, и във всичко останало се придържам към най-умерените, най-чуждите на всяка крайност мнения, общоприети на дело от най-благоразумните хора, сред които трябваше да живея. Тъй като от този момент аз започнах да не се съобразявам със собствените си мнения, понеже исках да проверя всички, бях убеден, че не мога да направя нищо по-добро от това да следвам

мненията на по-благоразумните. И макар сред персийците или китайците да има може би хора също тъй благоразумни, както и между нас, струваше ми се, че най-полезно ще бъде да се съобразявам с онези, с които трябва да живея. А за да зная какви са наистина техните мнения, аз трябваше да следя по-скоро какво те вършат, отколкото какво приказват, не само защото при поквареността на нашите нрави малко хора са готови да изкажат всичко, в което вярват, но също и поради това, че мнозина сами не знаят в какво вярват. Защото мисловното действие, благодарение на което ние вярваме в нещо, е различно от действието, чрез което създаваме това вярване, и затова често пъти тези действия съществуват независимо едно от друго. И от многото еднакво приети мнения аз избирах само най-умерените както поради това, че те са винаги най-удобни за прилагане на дело и по всяка вероятност най-добри, понеже всяка крайност обикновено е лоша, така и за да се отклоня по-малко от правия път, в случай че се заблудя, отколкото ако бих тръгнал по един от крайните пътища, а се окаже, че е трябвало да взема друг. Към крайностите отнасях по-специално всички обещания, ограничаващи в някаква степен нашата свобода. Не защото не одобрявах законите, които като цял срещу непостоянството на слабите умове позволяват, когато е налице добро намерение или — с оглед сигурността на търговията⁴⁶ — дори когато намерението е безразлично към доброто, да се дават обети или да се сключват договори, които задължително трябва да бъдат изпълнявани, а защото не виждах в света нищо, което да остава винаги неизменно, и тъй като, що се отнася лично до мен, аз си бях поставил за цел все повече и повече да усъвършенствувам съжденията си, а съвсем не да ги влошавам, бих сметнал, че върша голяма грешка спрямо здравия разум, ако само защото съм одобрил някога нещо, се задължавам да го приемам за добро и по-късно, когато то може би е престанало да бъде такова или аз вече не го смятам за добро.

Моето второ правило беше да бъда колкото се може по-твърд и по-решителен в действията си и след като веднъж съм решил да следвам някои мнения, били те и най-съмнителните, да върша това със същото постоян-

По такъв начин най-после така ще уравни се предразсъдъците си, че те да не могат да наклоняват моето мнение повече на една страна, отколкото на друга, и разсъдъкът ми да не бъде повече във властта на лоши навици и да не се отклонява от правия път, който може да го отведе до познанието на истината. Защото уверен съм, че все пак по този път не може да има опасности и грешки и че днес бих могъл да дам пълна воля на недоверието си, понеже сега става въпрос не да действувам, а само да размишлявам и да познавам.

И тъй, ще допусна, че не един правдив бог, който е върховен извор на истината, а някакъв зъл гений — не по-малко хитър и измамлив, отколкото могъщ — е употребил цялото си умение, за да ме мами. Ще си представя, че небето, въздухът, земята, цветовете, фигурите, звуците и всички външни неща, които виждаме, не са нищо друго освен илюзии и измами, с които той си служи, за да поставя примка на моята доверчивост. Ще приема, че самият аз нямам ръце, нямам очи, нито плът, нито кръв, че нямам никакви сетива, но погрешно вярвам, че притежавам всичко това. Упорито ще се придържам към тази мисъл и ако и да не мога по този начин да стигна до познание на каквато и да било истина, все пак в моя власт ще бъде поне да се въздържа от съждение. Ето защо ще се погрижа старателно да не се съгласявам с никаква неистина и ще подготвя тъй добре своя ум срещу всички хитрини на този голям измамник, че колкото могъщ и хитър да е той, да не може никога нищо да ми наложи.

Но този план е мъчен и труден и някаква леност ме увлича неусетно в потока на обикновения ми живот. И както един роб, който се е радвал в съня си на въображаема свобода, щом започне да подозира, че свободата му е била само сън, се страхува да се събуди и помага на приятните си илюзии да го мамат по-дълго, така и аз неусетно за себе си се връщам към старите си мнения и се боя да се разбудя от тази дрямка, опасявайки се да не би мъчителните бдения, които биха заместили спокойствието на този отход, вместо да ми донесат известна яснота и светлина в познанието на истината, ще се окажат недостатъчни да озарят целия мрак от трудности, който току-що бе започнал да се разпръсва.

Второ размисление

За природата на човешкия дух и за това, че той се познава по-лесно, отколкото тялото

Размислението, което направих вчера, изпълни ума ми с толкова съмнения, че отсега нататък не съм в състояние да ги забравя. А при това не виждам по какъв начин бих могъл да ги разреша. И сякаш че внезапно съм паднал в извънредно дълбока вода, тъй съм изненадан, че не мога нито да стъпя здраво на дъното, нито да плувам, за да се задържа на повърхността. Все пак ще напрегна сили и ще тръгна отново по същия път, по който бях поел вчера, като страня от всичко, в което бих могъл да си въобразя и най-малко съмнение, също както ако знаех, че е абсолютно лъжливо. И ще продължа все по този път, докато не срещна нещо сигурно или поне — ако не мога друго — докато не разбера по безспорен начин, че в света няма нищо сигурно.

За да помръдне земното кълбо от мястото му и го пренесе на друго, Архимед се е нуждаел само от една устойчива и неподвижна точка. Също и аз ще имам право да храня големи надежди, ако се окажа достатъчно щастлив, за да открия само едно единствено сигурно и безспорно нещо.

И тъй аз предполагам, че всички неща, които виждам, са лъжливи; внушавам си, че от всичко, което моята пълна с измами памет ми представя, нищо никога не е съществувало; мисля, че нямам никакви сетива; смятам, че тялото, фигурата, протяжността, движението и мястото са само фикции на моя ум. Тогава какво ще може да се счита за истинско? Може би нищо друго освен това, че в света няма нищо сигурно.

Но откъде да зная дали няма нещо друго, различно от нещата, които току-що сметнах за несигурни, нещо, в което не можем да се съмняваме ни най-малко? Няма ли някакъв бог или някаква друга сила, която влага в ума ми тези мисли? Това не е необходимо, защото може би аз съм способен да ги произведа от мен самия. Но тогава не съм ли поне аз нещо? Обаче аз вече отрекох, че притежавам каквито и да било сетива и каквото и да било тяло. И все пак се колебая, понеже какво след-

ва от това? Толкова ли зависи от тялото и сетивата, та да не мога да съществувам без тях? Но аз се убедих, че в света не съществува абсолютно нищо, че няма никакво небе, никаква земя, никакви духове, никакви тела. Не стигнах ли също и до убеждението, че аз самият не съществувам? Съвсем не: аз без съмнение съм съществувал, щом съм бил убеден в нещо или дори щом само съм мислил нещо. Обаче има някакъв си всемогъщ и извънредно хитър измамник, който използва цялото си умение, за да ме мами непрестанно. Но ако той ме лъже, не може да има никакво съмнение, че аз съществувам. И нека ме лъже колкото си ще, той никога не ще успее да направи тъй, че аз да не съществувам, докато мисля, че съм нещо. Така че, след като добре обмислих и грижливо проучих всички тези неща, накрая трябва да заключа и да приема за сигурно, че положението *Аз съм, аз съществувам* е необходимо истинно всеки път, когато го произнасям или го схващам в ума си.

Обаче аз още не зная достатъчно ясно какво съм, аз, който съм сигурен, че съществувам. Така че занаят трябва старателно да внимавам да не би необмислено да взема нещо друго за самия себе си и по този начин да не се объркам в онова знание, което считам за по-сигурно и по-очевидно, отколкото всички други, които съм имал по-преди.

Ето защо отново ще преразгледам всичко, което съм мислил, че съм бил, преди да бях стигнал до тези последни мисли, и от своите стари схващания ще отстраня всичко онова, което може да бъде разклатено от токущо изтъкнатите доводи, така че да остане единствено само онова, което е напълно сигурно и несъмнено. И тъй, какво смятах по-преди, че съм аз? Без съмнение аз мислех, че съм човек. Но какво собствено е човек? Да кажа ли, че е разумно животно? Не, разбира се, защото сетне ще трябва да издирвам що е животно и що е разумно, и по този начин вместо пред един-единствен въпрос ще се изправим неусетно пред безконечно множество от други въпроси, още по-трудни и по-объркани, а аз не бих искал да злоупотребявам с малкото свободно време, което ми остава, като го използвам за разнищване на подобни тънкости. По-скоро тук ще се спра да разгледам мислите, които преди се раждаха

от само себе си в моя ум и които ми бяха внушавани единствено от собствената ми природа, когато се заемах да разглеждам своето същество. Отначало смятах, че имам лице, ръце, длани и цялата тази съставена от кости и плът машина, която може да се види в един труп и която означавам с името тяло. Освен това аз смятах, че се храня, че ходя, че усещам и мисля, и приписвах всички тези действия на душата. Но аз не се спирах да помисля какво представлява тази душа или пък ако се спирах, въобразявах си, че тя е нещо извънредно рядко и тънко, наподобяващо вятър, пламък или много лек въздух, проникнал и разлят в по-грубите ми части. Що се касае до тялото, не изпитвах никакво съмнение относно неговата природа. Напротив, смятах, че я познавам съвсем отчетливо. И ако бих искал да го обясня съгласно понятията, които имах по онова време, щях да го опиша по следния начин: под тяло разбирам всяко нещо, което може да се ограничи от някаква фигура; което може да се побере в някое място и да запълни известно пространство по такъв начин, че всяко друго тяло да бъде изключено от него, което може да бъде усещано или чрез осезанието, или чрез зрението, или чрез слуха, или чрез вкуса, или чрез обонянието; което може да бъде движено по различни начини, наистина не от само себе си, но от някое чуждо тяло, от което то е докосвано и чието въздействие получава. Защото аз ни най-малко не смятах, че на телесната природа трябва да се припише способността да се движи от само себе си и способността да усеща или мисли, а, напротив, по-скоро се учудвах, когато виждах, че подобни способности се срещат в някои тела.

Но какво съм аз сега, когато предполагам, че има някакъв гений, който е извънредно могъщ и ако смее да кажа, лукав и хитър, който използва всичките си сили и цялото си умение, за да ме мами? Мога ли да съм уверен, че притежавам дори най-незначителното от всички ония неща, които по-горе приписах на телесната природа? Спирам се внимателно на тази мисъл, многократно прехвърлям в ума си всички тия неща и не срещам нито едно, за което да мога да кажа, че се намира в мен. Няма нужда да се спирам и да ги изброявам. Затова нека минем към атрибутите на душата и

да видим дали някои от тях не се намират в мен. Първите атрибути са способностите ми да ходя и да се храня. Но ако е вярно, че нямам никакво тяло, вярно е също така, че аз не мога да ходя, нито да се храня. Друг атрибут е това, че усещам. Но без тяло ние също така не можем да усещаме освен само когато насън понякога си мисля, че усещам много неща, които, пробуждайки се, разбирам, че в действителност не съм усещал. Трети атрибут е, че мисля. И в този случай намирам, че мисленето е атрибут, който ми принадлежи: единствено той не може да бъде отделен от мен. Аз съм, аз съществувам: това е сигурно. Но колко време? Толкова време, колкото мисля. Защото вероятно би могло да стане така, че ако престана да мисля, в същото време ще престана да съществувам. Сега не приемам нищо, което да не е истинно по необходимост. Следователно, по-точно казано, аз не съм нищо друго освен нещо, което мисли, т. е. дух, разсъдък или разум. Това са термини, чието значение ми бе непознато преди. Значи аз съм нещо истинско и действително съществуващо. Но какво нещо съм аз? Вече казах: нещо, което мисли. И какво още? Ще напрегна въображението си, за да установя не съм ли нещо повече. Аз съвсем не съм това съчетание от членове, което наричат човешко тяло, не съм също лек и проникващ въздух, разлят по всички тези членове; не съм нито вятър, нито дъх, нито пара, нито каквото и да било от онова, което мога да си представя и въобразя, понеже приех, че всичко това не съществува. И без да променям това си предположение, намирам, че все пак продължавам да съм сигурен, че съм нещо.

Но може би също така е истина, че същите тези неща, за които допускам, че не съществуват, понеже ми са неизвестни, не са фактически различни от мен самия, когато познавам. За това аз нищо не знам. Но сега не споря по този начин, защото мога да съдя само за неща, които ми са известни. Аз зная, че съществувам, и търся да разбера какво съм аз, който зная, че съществувам. Обаче съвсем сигурно е, че това понятие и знание за самия мен, взето тъй точно, не зависи никак от нещата, чието съществуване още не ми е известно. Следователно то зависи още по-малко от някое от онези, които са измислени от въображението. Дори и самите термини

«представям си» и «въобразявам си» ме предупреждават за моята грешка. Защото аз наистина бих си представял, ако си въобразявах, че съм нещо, понеже да си въобразявам не означава нищо друго, освен да съзерцавам фигурата или образа на нещо телесно. Но вече сигурно зная, че аз съществувам и че в края на краищата може да стане тъй, че всички тези образи и изобщи всички тия неща, които се отнасят до природата на тялото, да се окажат само сънища или химери. В резултат на това виждам ясно, че не бих имал повече основание, ако кажа: ще възбудя въображението си, за да позная по-ясно какво представлявам аз, отколкото ако кажа: сега съм буден и възприемам нещо действително и истинско, но тъй като още не го възприемам достатъчно отчетливо, ще заспя нарочно, та дано сънищата ми го представят с по-голяма истинност и очевидност. И по такъв начин аз познавам с очевидност, че нищо от онова, което мога да схвана посредством въображението, не принадлежи към познанието, което имам за самия себе си, и че е нужно нашият разум да се опомни и да се откаже да схваща нещата по този начин, за да може той сам да познае съвсем отчетливо своята природа.

Но какво впрочем съм аз? Нещо, което мисли. Но какво ще рече това: нещо, което мисли? Това е нещо, което се съмнява, схваща, утвърждава, отрича, желае или не желае, което може също така да си представя и да усеща. Наистина, ако всички тези неща принадлежат към моята природа, това съвсем не е малко. Но защо ли пък да не ѝ принадлежат? Не съм ли аз именно оня, който се съмнява почти във всичко и който все пак разбира и схваща известни неща, който уверява и твърди, че единствено тези неща са истинни, и отрича всички останали, който желае и иска да познае още неща, който не иска да бъде мамен и си представя често много неща в разрез с онези, които притежава, и който също тъй усеща много неща посредством органите на тялото? И не е ли всичко това вярно, както е сигурно, че аз съм и съществувам дори ако постоянно се намирах в спящо състояние, дори ако този, който ме е създал, си служеше с цялото си умение, за да ме мами? И има ли някой от тези атрибути, който би могъл да се различава от мисълта ми или за който би могло да се каже, че

е отделен от мене? Защото толкова самоочевидно е, че аз съм този, който се съмнява, разбира и желае, че тук не става нужда да се прибавя нищо друго, за да се обясни. И аз също тъй сигурно имам способността да си въобразявам: защото, макар да е възможно да стане така (както вече предположих), че нещата, които си въобразявам, да не са истински, все пак способността да си въобразявам не престава да съществува реално в мен и да съставлява част от моята мисъл. И най-сетне аз съм същият, който усеща, сиреч, който възприема и познава известни неща като че ли чрез сетивата, понеже аз наистина виждам светлина, чувам шум, усещам топлина. Но ще ми възразят, че тези явления са измамни и че аз сънувам. Нека бъде така. Все пак сигурно е поне това, че ми се струва, че виждам, чувам и се затоплям. И тъкмо това у мен се нарича усещане и взето в точния смисъл, то не е нищо друго освен мислене. Оттук започвам да разбирам малко по-ясно и по-отчетливо, отколкото преди, какво съм аз.

Въпреки това обаче аз не мога да престана да смятам, че телесните неща, чиито образи се образуват от мисълта и които се възприемат от сетивата, са ми познати много по-отчетливо, отколкото тази не знам каква си част от самия мен, която не мога да си представя чрез въображението. Макар че в действителност твърде странно е, че неща, които намирам за съмнителни и отдалечени, се познават от мен по-ясно и по-лесно, отколкото онези, които са истински и сигурни и принадлежат към собствената ми природа. Но аз виждам добре на какво се дължи това: на моя ум се нрави да блуждае и той все още не може да се задържи в точните граници на истината. Затова нека още веднъж му отпусем юздите, за да можем след това, когато полека и навреме ги стегнем, по-лесно да го насочваме и ръководим.

Нека най-напред да разгледаме онези неща, които са най-разпространени и които смятаме, че схващаме най-отчетливо, а именно телата, които пипаме и виждаме. Нямам намерение да говоря за телата изобщо, тъй като тези общи понятия са обикновено по-смътни, а ще разгледам едно конкретно тяло. Да вземем например това късче восък, което току-що е било извадено от кошера: то още не е загубило сладостта на меда, който

съдържаше, запазва все още нещо от мириса на цветовете, от които е било събрано; цветът, фигурата и големината му са ясно видими; то е твърдо, студено, можем да го пипаме и при чукане издава някакъв звук. С една дума, всичко онова, което ни дава възможност да познаем отчетливо едно тяло, се среща в това парче восък.

Но ето че докато говоря, восъкът бива пренесен близо до огъня: остатъкът от сладостта се изпарява, благоуханието изчезва, цветът му се променя, фигурата му се загубва, големината му се увеличава, той става течен, затопля се, едва можем да го докоснем и при почукване не издава повече никакъв звук. След тези промени същият восък ли продължава да съществува? Трябва да признаем, че той продължава да съществува и никой не се съмнява в това. Но тогава какво познавахме толкова отчетливо в това парче восък? Безспорно нищо от онова, което забелязах посредством сетивата си, тъй като всички неща, които можеха да се възприемат чрез вкуса, мириса, зрението, осезанието или слуха, се оказаха променени, а въпреки това същият восък остава. Може би познавах онова, за което си мисля в момента, а именно че самият восък не е нито тази сладост на меда, нито този приятен мирис на цветя, нито тази белота, нито тази фигура, нито този звук, а е единствено някакво тяло, което преди малко ми се явяваше в тези форми, а сега се показва в други. Но ако говорим точно, какво си представям, когато го схващам по този начин? Нека го разгледаме внимателно и да отстраним всичко, което не принадлежи към восъка, за да видим какво ще остане. Не остава наистина нищо друго освен нещо протяжно, гъвкаво и променливо. Но какво собствено означава: гъвкаво и променливо? Не означава ли това, че мога да си въобразя, че този восък, след като беше кръгъл, е способен да стане квадратен, а от квадратен да премине във фигура на триъгълник? Разбира се, не, понеже смятам, че той е в състояние да получи безброй подобни изменения, а аз не бих могъл все пак да обгърна с въображението си тази безкрайност. Следователно понятието, което имам за восъка, не е дело на способността ми да си въобразявам.

Но какво представлява пък тази протяжност? Не е